

پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز (اقدامات و چالش‌ها)

حسین اسمعیلی سنگری^{۱*}؛ بهروز عمرانی^۲

^۱ عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور و مدیر پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز

^۲ عضو هیأت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی کشور

(مکاتبات: F_Esmaeli_S@yahoo.com)

چکیده

چالش‌های پیش روی پایگاه‌های مجموعه جهانی که به فراخور آن اقدامات توأم با فکر و منطق را می‌طلبد، همواره یکی از پر دغدغه‌ترین فعالیت‌های مرتبط با این سایت‌ها است. قدرت برخورد با چالش‌های روزافزون این آثار که متأثر از زمان، تکنولوژی، اقتصاد و سیاست و غیره است، یکی از راهکارهای مدیریتی است که چالش‌های پیش‌رو را به فرصتی برای استفاده از آن‌ها تبدیل می‌کند. چالش‌هایی که در کالبد، معماری، سازه، منظر، اقتصاد، اجتماع و فرهنگ به‌همراه بحران‌های طبیعی که مجموعه بازار تبریز را تهدید می‌کند، گستره‌ای بزرگ از اقدامات و ضوابط که برگرفته از هنر و معماری و فرهنگ و رسوم است را می‌طلبد. اقداماتی با پیشینه چند صد ساله، تجسمی پویا از اندیشه‌ها، فرهنگ، آرمان‌های مجموعه بازار تبریز است که در گذر تاریخ پر فراز و نشیب آن و در رأس کار قرار گرفتن حکومت‌های مختلف و یا خود مردم با توجه به عدم اعتماد متقابل بین بازاریان و حکومت‌ها، توانسته ارتباطی عمیق با افکار و اندیشه‌هایی که از حدود ۸۰۰۰ باب مغازه نشأت می‌گیرد، برقرار کند. این مقاله بر آن است تا با توجه به مشکلاتی که بازار با آن درگیر است و چالش‌های پیش روی، اقدامات پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز را برای حل مشکلات موجود خود و نیز جلوگیری از آسیب‌های احتمالی شرح دهد.

واژگان کلیدی: بازار تاریخی تبریز، مدیریت، اقدامات، چالش‌ها.

The World Heritage Base of Tabriz Historical Bazaar Complex (Actions & Challenges)

Ismaeili. Hossein^{a*}, Omrani, Behrouz.^b

^{a,b} Member of the Scientific Research Institute of Iranian Cultural Heritage organization

(Correspond: F_Esmaeeli_S@yahoo.com)

Abstract

The challenges of the world heritage bases which desire logical and thoughtful actions are always the most important activities related to these sites. The power of facing these increasing challenges which are influenced by time, technology, economy and politics is one of the management solutions that change these challenges into useful opportunities. Challenges in framework, architecture, structures, view, economy, society and culture with natural disasters which are treating Tabriz Bazaar complex, need a lot of actions and conditions which are induced by art, architecture, culture and traditions. These actions with a-hundred-years-old history which show thoughts, culture and goals of Tabriz Bazaar complex, by passing the time and especially because of the different governments or people and the lack of trust between businessmen and governments can have a deep relationship with thoughts induced by about 8000 stores. According to the problems and challenges of Bazaar, in this article the actions of the world heritage base of Tabriz historical Bazaar complex for solving these problems and preventing the possible damage are discussed.

Keywords: Tabriz Historical Bazaar, Management, Actions, Challenges.

۱- مقدمه

مجموعه بازار تاریخی تبریز از بناهایی است که از بدو شکل‌گیری خود دارای چالش‌هایی فراوان و اقداماتی در پی آن چالش‌ها بوده است. بنیان اولیه بازار تاریخی تبریز به صدر اسلام برمی‌گردد که گواه این مطلب واقع‌شدن مسجد جامع کبیر شهر در هم‌جواری بازار است. در این میان، گذر جاده ابریشم از شهر و بازار تبریز، اهمیت موضوع را به اثبات می‌رساند. اهمیت این مسیر و گذر آن از داخل شهر تبریز و بازار باعث شده این بازار به قلب تپنده تجاری، اقامتی، مذهبی، فرهنگی، بهداشتی و غیره منطقه بدل شود. در چنین مجموعه‌ای چگونگی ارتباط عناصر مجموعه با یکدیگر و ارتباط آن با دروازه‌های شهر، تقابل فرهنگ‌های مختلف در بازار و شهر، امنیت بازار و تاجران و حوادثی همچون سیل و زلزله چالش‌هایی بوده که مجموعه بازار از ابتدا با آن دست‌وپنجه نرم می‌کند. اغلب مورخین و جهانگردان که از قرن چهارم هجری تا عهد قاجار از تبریز دیدن کرده‌اند اسناد و مدارک مهم و باارزشی را درباره بازار و وضعیت اقتصادی تبریز از خود بجا گذاشته‌اند. از شخصیت‌های فوق می‌توان به مقدسی، مطراچی (تصویر ۱)، یاقوت، مارکوپولو، ابن‌بطوطه، حمدا... مستوفی، کلاویخو، جان‌کارت‌رایت انگلیسی، شاردن و جملی‌کارری و... اشاره کرد.

تصویر ۱. نقشه مطراچی، تهیه شده توسط نصح مطراق چی از همراهان سلطان سلیمان عثمانی در لشکرکشی

۲- سیر تحول بازار تبریز در طول تاریخ

بازار شهر تبریز به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عناصر شهری باعث گردید تا همواره به‌عنوان هسته اصلی و مرکزی شهر قرار گرفته و بافت شهر نسبت به این هسته و با توجه به اینکه شام‌غازان تا دوره صفویه نیز تا حدی پا برجا بوده است و در پی جنگ‌های ایران و عثمانی از بین رفته، می‌توان نتیجه گرفت که گسترش بازار تبریز در دوره ایلخانان در مقطع طولانی به‌طرف جنوب غربی بوده است و محدوده قابل توجهی را به خود اختصاص می‌داد. ناگفته نماند که وزیر فرزانه‌غازان خان، خواجه رشیدالدین فضل‌الله نیز شاهد رشد روزافزون تجارت و بازرگانی در شهر تبریز بود. زیرا با تسخیر بغداد توسط ایلخانان مغول و پایتخت شدن تبریز و همچنین تغییر مسیر جاده اصلی ابریشم که از بغداد می‌گذشت به راه تبریز و از آن‌جا به طرف اروپا، تبریز به یکباره شاهد رشد روزافزون تجارت و بازرگانی در داخل خود شد و با توجه به وقوع زلزله ۶۷۱ هـ.ق که قسمت زیادی از بازار تبریز را ویران کرد، اقدام به احداث یکسری کاروانسرا و سرا در داخل شهرک ربع

رشیدی نمود (رشیدالدین فضل‌الله همدانی، ۱۹۴۵: ۸۲۲). خواجه در این شهرک سی هزار خانه، هزار و پانصد دکان، بیست و چهار کاروانسرا، شماری مسجد، مدرسه، حمام، کارگاه رنگرزی، دارالضرب و کارگاه کاغذسازی احداث نمود (رشیدالدین فضل‌الله، ۱۹۴۵: ۳۱۸). در دوران تیموریان که پسر مجنون تیمور یعنی میرانشاه بر تبریز حکم می‌راند، چندان شاهد تغییری در وضع و اوضاع اقتصادی و شهرسازی تبریز نیستیم چراکه میرانشاه برعکس برادر هنرمندش شاهرخ که عاشق هنرپروری بود چنین خصوصیتی را ارج نمی‌نهاد. بعد از عزل میرانشاه به دست تیمور و جانشین نمودن فرزندش میرزامحمد نیز تغییر چندانی به وجود نیامد. به‌طور کلی پس از مرگ تیمور فرزندانش که بر آذربایجان حکمرانی می‌کردند چندان دوام نیاوردند و در تبریز قومی بنام قراقویونلوها که آنان نیز از ترکمانان بودند در سال ۸۰۹ ه. ق به اطاعت قرايوسف درآمده و میرزاابوبکر برادر میرزامحمد (محمدبن خاوندشاه بلخی، ۱۳۳۷، ۵۸۸) پسر میرانشاه را که بر تبریز مسلط شده بود شکست داده و سلسله قراقویونلوها را به وجود آوردند. قرايوسف در سال ۸۲۳ ه. ق درگذشت و پسر او اسکندر به قدرت رسید. شاهرخ فرزند قدرتمند تیمور که حکمران هرات بود در سال ۸۲۳ ه. ق اسکندر را طی جنگی در سلماس شکست داد و در زمستان ۸۲۴ ه. ق حکومت آذربایجان را به ابوسعید پسر قرايوسف که از در تسلیم درآمده بود سپرد. در دوران قراقویونلوها سلطان جهانشاه پادشاه مقتدر این سلسله دستور ساخت مسجد باشکوه و زیبای کبود را می‌دهد (مینورسکی، ۱۳۳۷: ۴۰) و با این کار گرایش کالبدی بازار به طرف جنوب شرقی گرایش می‌یابد. با احداث مسجد کبود، هسته مرکزی بازار از طریق بازارچه رنگی (نام امروزی بازار است) و عبور از جلوی مسجد کبود همان امتداد کهنه خیابان امروزی را تشکیل دادند و بازار متصل به آن نیز امروزه به کهنه بازار مشهور است. پس از این دوران و با روی کار آمدن حکومت آق قویونلو، اوزون حسن پادشاه مقتدر این قوم نیز از این قاعده مستثنی نبوده و او نیز قسمت شمالی بازار را آماج قدرت‌نمایی معماری و شهرسازی خود قرار داده و با احداث میدان و مسجد حسن پادشاه و مجموعه اطراف آن، توسعه هسته مرکزی را به طرف شمال و شمال شرق که بعدها جایگاه دروازه سرخاب و شتریان بود، متمایل ساخت و از آنجا که این بناها درست در شمال رودخانه مهران رود بود برای جلوگیری از عدم تفکیک بازار باعث به‌وجود آمدن پل بازارهای بسیار زیبایی به روی رودخانه مهران رود گشت. برقراری روابط سیاسی و در پی آن روابط اقتصادی و بازرگانی، سهم عظیمی از آبادانی و شکوه این شهر را به خود اختصاص داد، چنان‌که بسیاری از افراد خارجی همچون مارکودومولینو نخستین کنسول ونیز در تبریز به سال ۱۳۹۲ م که در آن مدت به این شهر آمد، لب به تحسین آن گشود. قابل ذکر است که میدان حسن پادشاه با تغییرات اندکی که در دوره صفویه بر روی آن انجام می‌شود به عنوان پیش‌زمینه میدان سعادت قزوین و بعد از آن نقش جهان اصفهان می‌گردد. با انقراض حکومت آق قویونلو به دست حکومت صفوی این اقدامات همچنان با مسیری پرشتاب ادامه داشت که صد البته باعث به‌وجود آمدن یادگارهای بسیار باارزش تاریخی برای شهر تبریز می‌گشت. در دوران صفویه توسعه بازار همچنان به طرف شمال و شمال شرقی ادامه یافت. چراکه

میدان صاحب آباد و مسجد شاه تهماسب که از یادگارهای پرشکوه این دوران است تقریباً در فاصله نزدیکی در مجاورت مسجد حسن پادشاه احداث گردیده است. در دوره افشاریه همان طور که در قبل ذکر شد تغییرات آن چنانی به روی مسائل شهرسازی به وجود نیامد ولی در دوران زندیه که مقارن بود با زلزله وحشتناک شهر تبریز در سال ۱۱۹۳ هجری فعالیت‌های شهرسازی جدیدی در تبریز آغاز گردید. بعد از وقوع این زلزله و با توجه به اینکه عمق ویرانی به حدی بود که طبق گفته مورخین از ارتفاع خیلی از دیوارها بیش از یک وجب باقی نماند، به دستور نجفقلی خان دنبلی حاکم شهر تبریز، بافت شهر و بازار دوباره بازسازی شده و به دور هسته مرکزی شهر بارویی احداث گردید که دارای هشت دروازه بود که نقل آن پیش‌تر آمده است. با روی کار آمدن حکومت قاجار تقریباً بافت و پیکره اصلی بازار به همان بازار تبریز نشان از اهمیت هسته مرکزی شهر می‌دهد. در بازار تبریز در هر دوره تاریخی، کالایی خاص رونق بیشتری داشته است و این را می‌توان از نوشته‌های سیاحان و جهانگردان مختلف که در آن مقطع از شهر تبریز دیدن کرده‌اند، استنباط نمود. به‌عنوان مثال ابن حوقل که در حدود سال ۳۶۷ هجری از تبریز دیدن کرده است می‌نویسد: «... و تجارت آن شهر رواج دارد و نوعی پارچه معروف به ارمنی آنجا بافته می‌شود...» (خامچی، ۱۷۳). یاقوت حموی که در قبل نیز اشاره شد از وجود جامه‌های عبائی، سقلاطون و غیره خبر می‌دهد که در تبریز تهیه و به سایر نقاط صادر می‌گردید (یاقوت بن عبدالله حمودی، ۱۹۶۸: ۱۳) و یا اینکه ابن بطوطه در قرن هشتم جواهرات آن را مدنظر قرار می‌دهد. فلاندن که در این دوران به تبریز سفر می‌نماید از فراوانی کالاهای خارجی سخن به میان می‌آورد و از افتادن تجارت چیت و ماهوت و منسوجات ابریشمی به دست انگلیسی‌ها سخن گفته است (فلاندن، ۱۳۵۶: ۸۲ و ۱۲۵)؛ اما با این حال با توجه به دلایل مختلف گاهی اوقات این مرکزیت از بین رفته و اهمیت بازار شهر در نقاط مختلف فزونی می‌یافت. به‌عنوان مثال در دوره ایلخانان توجه اصلی بازار به محله‌ای بنام شام‌غازان بود که دوران غازان خان بنیان نهاده شده بود. کما اینکه ابن بطوطه می‌نویسد: «فردای آن روز از دروازه بغداد به شهر تبریز وارد شدیم و به بازار بزرگی که بازار غازان نامیده می‌شد رسیدیم و آن بهترین بازارهایی بود که من در همه شهر دنیا دیده بودم (ابن بطوطه، ۱۳۵۹: ۲۲۶).

۳- اقدامات و روند ثبت جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز

معیارهای ارزیابی ارزش‌های برجسته جهانی، شامل ۱۰ بند برای آثار تاریخی است که ۶ مورد از آن مربوط به آثار تاریخی است که مجموعه بازار تاریخی تبریز ۳ معیار از این ۶ معیار را دارا است (اسماعیلی سنگری، ۱۳۹۲: ۲۳۷).

۳-۱- معیار ۲: تبادل ارزش‌های انسانی طی یک دوره زمانی خاص یا در یک محدوده فرهنگی از جهان که باعث پیشرفتی در زمینه‌های معماری یا فناوری، هنرهای یادمانی، برنامه‌ریزی شهری، طراحی چشم‌انداز (منظر) باشد. این مورد که تداعی‌گر جاده ابریشم که شاهراه تجاری شرق و غرب بوده است و در این

خصوص نقش تبریز و بازار عظیم آن به‌عنوان چهارراه تبادل کالا موردنظر قرار گرفته است. چنانچه با توسعه اقتصاد و گذشت زمان همچنان اهمیت آن حفظ گردیده و تا به امروز ادامه یافته است.

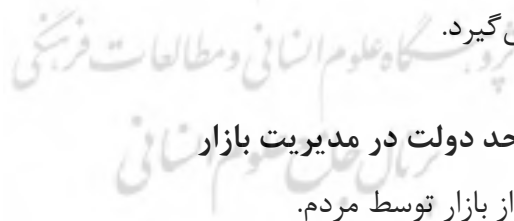
۳-۲- معیار ۳: نمونه و گواه منحصره‌فرد و یا حداقل استثنایی از یک سنت فرهنگی یا تمدنی زنده و یا نابود شده باشد.

در این خصوص سیستم مدیریتی و نظام اجتماعی حاکم در بازار و روابط بین تولید و توزیع کالا و همچنین کالبد این مجموعه معظم که شامل تمام عناصر شهری مثل راسته بازار، تیمچه، دالان، گذر، مسجد، بقعه، مدرسه، کتابخانه، زورخانه، کاروانسرا، حمام و ... بوده است.

۳-۳- معیار ۴: نمونه‌ای برجسته از گونه‌ای از بنا یا مجموعه‌ای فنی یا معماری و یا منظر باشد که نماینده مرحله یا مراحل مهمی از تاریخ بشر هستند. قرارگیری عناصری مانند تیمچه، دالان، سرا، راسته و ... در کنار هم به‌عنوان محل‌های برای ورود کالا تا رسیدن آن به دست مصرف‌کننده اشاره نمود.

۴- پیشینه اقدامات مدیریتی بازار

بازار تبریز در طول تاریخ و مخصوصاً ۹۰ سال اخیر تجربه‌های مدیریتی زیادی به خود دیده است که در رأس نظام مدیریتی آن گاهی خود بازاریان و گاهی دولت به‌تنهایی قرار گرفته است. در نگاه اول به نظر می‌رسد به دلیل تاریخی بودن بازار وظیفه نگهداری و مدیریت آن صرفاً بر عهده دولت و سازمان‌های دولتی است و یا دیدگاهی دیگر مدیریت بازار را بر عهده صاحبان اصلی بازار یعنی اصناف و کسبه می‌داند. پایگاه جهانی بازار تبریز در انتخاب اقدامات و برنامه‌های مدیریتی از تجربه مدیریتی گذشتگان استفاده می‌کند و برنامه‌ای مدون برای حل چالش‌های بازار را ارائه می‌دهد. حال با نگاهی به تاریخچه مدیریت این دو پیامدهای آن مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱- عوارض دخالت بیش از حد دولت در مدیریت بازار

- عدم نگهداری و حفاظت از بازار توسط مردم.
- عدم مشارکت مردم در مرمت بازار.
- تخریب عمدی بنا توسط مردم.
- عدم هماهنگی بین میراث فرهنگی و شهرداری در صدور پروانه مرمت و ارائه الگوهای متفاوت. مشکلات ناشی از اطاله زمان و نارضایتی کسبه.
- به‌وجود آمدن توهم گران بودن مرمت در نزد مردم. مشکل اداره دارایی که با توجه به آراستگی فضاها درخواست مالیات بیشتری را می‌نمودند.
- سوءتفاهم ناشی از مرمت عناصر از طریق نهادهای دولتی نزد مردم.

۴-۲- عوارض واگذاری کامل مدیریت به اهالی بازار و عدم نظارت

- برهم زدن کالبد فضاهای معماری بازار از جمله تفکیک شدن حجره‌ها، افزودن الحاق‌های جدید و غیره (تصویر ۲). بازار تبریز در دوره‌ای از تاریخ خود شاهد نامهربانی‌هایی از طرف خودبازاریان بوده که بازاریان ناآگاهانه و با نیت خوب دست به این کارها می‌زده‌اند. برداشتن بخشی از گنبد‌های راسته‌های اصلی به‌منظور تهویه بهتر و ارتقا کیفیت بهداشتی بازار انجام گردید و برخی اقدامات منفعت‌طلبانه و بدون نظارت مانند تصرف حیاط برخی از کاروانسراها و احداث پاساژ در آن‌ها و یا تصرف برخی معابر عمومی و یا تفکیک فضاهای بازار صورت گرفت.

- عدم امکان بهره‌مندی از استادکاران و بناهای ماهر و همچنین مصالح مناسب (تصویر ۳). اجرای غلط چفد کلیل آذری در مرمت و تعمیرات مغازه‌ها، بد سلیقه‌گی و عدم دقت در اجرای قوس‌ها و چفدها.
- عدم اطلاع از شیوه‌های نوین مرمتی در مواجهه با اثر(مثلاً: در عایق‌کاری بام، بدون توجه به وزن از مصالحی همچون قیروگونی و آسفالت استفاده می‌شد که این وزن موجب آسیب به بدنه‌ها و پایه‌ها می‌گردید).
- ارتباط نامناسب با نهادها و دستگاه‌های دولتی.

تصویر ۲. احداث پاساژ در حیات سرا، سرای میراسماعیل
(مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۳. اجرای غلط چفد کلیل، سرای حاج حسین میانه
(مأخذ: نگارندگان)

۴-۳- مشارکت مردم و دولت

جهت رسیدن به ایده‌آل مشارکت مردم و دولت، اتخاذ سیاست‌هایی برای رسیدن به این هدف ضروری است. حال با توجه به دیدگاه سنتی و قدیمی مردم به اهداف دولت و دیدگاه میراث فرهنگی نسبت به عدم نظارت دولت، نقش پایگاه میراث جهانی بازار را در اتخاذ شیوه‌های مدیریت بسیار پررنگ می‌کند.

۵- اقدامات مدیریتی پایگاه میراث جهانی بازار تبریز

برای حفظ و ارتقا شرایط موجود بازار و مرمت هر چه بهتر و سریع‌تر عظیم‌ترین سازه آجری به هم پیوسته جهان با حدود ۸۰۰۰ باب مغازه و بالغ بر ۱۲۰۰۰ نفر کسبه و خدمه بازار و با توجه به حساسیت‌های موجود بر روی این بنا ارزشمند نیاز به اقدامات فراگیر مدیریتی در سطح وسیعی است. این اقدامات با در نظر گرفتن محدودیت‌های زمانی، مالی و غیره نیازمند برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت است.

۵-۱- طراحی پلان مدیریتی و تحول**۵-۱-۱- تعیین حدود عرصه و حریم بازار**

با انجام مطالعات کالبدی و فرهنگی در عرصه ۲۷ هکتاری و حریم ۷۷ هکتاری و تعیین بافت‌های با ارزش، جلوگیری از تخریب آن‌ها در اولویت بود و با تعریف این محدوده‌ها هرگونه اقدامات عمرانی اعم از ساخت‌وساز و زیرساخت‌های تأسیساتی شهر در این محدوده‌ها مستلزم اخذ مجوز از پایگاه میراث جهانی بازار تبریز است. پایگاه جهانی بازار با ارسال نامه و نقشه‌ی محدوده عرصه و حریم به ارگان‌های دولتی و غیردولتی سعی در بهبود هماهنگی در ارگان‌های ذی‌ربط نموده تا با رعایت و اجرای دقیق قوانین و ضوابطی که برای عرصه و حریم وضع شده، شاهد رفع آسیب‌ها و بهبود وضعیت قبلی باشد. اقدامات فراگیر مدیریتی در سطح وسیعی هستند. این اقدامات با در نظر گرفتن محدودیت‌های زمانی، مالی و غیره نیازمند برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت است.

۵-۱-۲- توسعه استراتژی، توسعه خدمات، تملک، ارتباط با بازاریان

طیف مخاطبی که پایگاه بازار در مقابل دارد غیر از صاحبان و مستأجران حدود ۸۰۰۰ باب مغازه، سکنه حریم بازار نیز است. به‌طور حتم برای تبادل نظر و ارتباط با این طیف وسیع نیازمند راهکاری بوده تا توسعه خدمات، تملک و مرمت به‌خوبی انجام گیرد. تقویت هیأت امنای بازار و برگزاری جلسات با آن‌ها با محوریت مشارکت بازاریان در مرمت و احیاء بازار، نظرسنجی در مورد نواقص خدمات شهری، عدم تغییر صنف و تقویت نهادهای تولیدی از جمله این توسعه‌ی خدمات است.

۵-۱-۳- آسیب‌شناسی بازار

این آسیب‌ها به ۷ بخش؛ آسیب‌های کالبدی، سازه‌ای، معماری، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و منظر دسته‌بندی شده‌اند. ارتباط بین پویایی بازار سرپوشیده تبریز و رفع آسیب‌ها، ضمن رونق فرهنگی، گردشگری و اقتصادی شهر موجب زنده ماندن بخشی از معماری و تاریخ باشکوه کشور عزیزمان خواهد بود؛ و همچنین ارتباط بین رفع این آسیب‌ها با بازاریانی که نسل در نسل این مجموعه با ارزش را از اجداد خود به ارث برده‌اند، می‌تواند موجب تسریع در امر رفع آسیب‌ها و تعلق خاطر هر چه بیشتر به این مجموعه برای حفظ و نگهداری بهتر گردد. ذکر این نکته ضروری است که پس از آسیب‌شناسی موشکافانه در حالت کلان، آسیب‌ها را می‌توان به آسیب‌های کالبدی، سازه‌ای، اقتصادی، منظری، اجتماعی و فرهنگی دسته‌بندی نمود که رفع آسیب کالبدی و سازه‌ای مجموعه را شاید بتوان به عهده سازمان میراث فرهنگی دانست، ولی رفع آسیب‌های اقتصادی، فرهنگی و منظری عزمی عمومی را می‌طلبد که تمامی ارگان‌های مرتبط و از همه مهم‌تر عزم مردم و خود بازاریان اصلی‌ترین نقش را بر عهده دارد.

- طرح‌های راهبردی بازار:

- صدور مجوز و پروانه مرمت در پایگاه و نظارت بر انجام کار
- مطالعه زیرساخت‌های بازار و مرمت و احیاء آن از جمله فاضلاب و غیره.
- طراحی الگوهای توسعه: توسعه پایدار در زمینه‌های مرمت، احیا و گردشگری.
- تحلیل اقتصاد: استراتژی واحد کسب‌وکار در بازار و اهداف کسبه به منظور ارتقای نفوذ بازار در منطقه.
- استراتژی رشد و تحول فرهنگی در زمینه حفظ و ارتقاء و مرمت بازار تاریخی تبریز و برخورد با گردشگران.

۵-۲- طراحی سیستم و سازمان

معماری سیستم: طراحی سیستمی برای حفظ کالبد و جلوگیری از تخریب روزافزون بافت‌های عرصه و حریم بازار و مرمت درست و دقیق آن است. این سیستم با تعیین محدوده‌های عرصه و حریم شروع و با وضع قوانین و ضوابطی سعی در اجرایی کردن آن دارد. در چنین شرایطی حفاظت نقش مؤثری در جلوگیری از هرگونه تخلف و نقض ضوابطی که گاهاً حتی از سوی نهادهای عمومی نیز سر می‌زند دارد.

۵-۳- مدیریت مالی و اقتصادی

- کاهش هزینه‌ها، استفاده بهینه از منابع مالی در جهت اولویت‌های بازار.
- تدوین طرح کسب‌وکار
- تدوین استراتژی‌های مالی و اقتصادی برای رونق اقتصاد رو به افول بازار و توانمندسازی قسمت‌های کم رونق بازار (تصلویر ۴ و ۵).

تصاویر ۴ و ۵: احیاء سرای کشک شچیلر (مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز)

استراتژی جذب سرمایه از مردم به منظور مشارکت در مرمت و احیاء بازار: اقدامات تشویقی پایگاه به منظور اعتمادسازی بین دولت و کسبه بازار و در نتیجه آن جذب مشارکت‌های مردمی در مرمت بازار به شرح زیر است:

شرکت در جلسات کمیسیون ماده ۵ و حفظ منافع بازار - رایزنی با شهرداری جهت مشارکت در امور بهسازی بازار (تصاویر ۶ و ۷).

- رایزنی با شهرداری در رابطه با تخفیف عوارض.

- رایزنی با ادارات برق و مخابرات به منظور ساماندهی مسیر سیم‌کشی‌ها.

- رایزنی با اداره دارائی جهت تخفیف مالیاتی به بازاریان - انجام مطالعات کالبدی و فرهنگی در عرصه و حریم.

- مدیریت سرمایه‌گذاری.

- مدیریت بودجه‌ها و جذب آن.

- حسابرسی مالی.

تصاویر ۶ و ۷. ساماندهی مهران رود، پل بازار صادقیه (مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی تبریز)

۴-۵- مدیریت اطلاعات

استراتژی اطلاعات:

- جمع‌آوری و ویرایش اطلاعات موجود، جمع‌آوری تصاویر، عکس‌های قدیمی و نقشه‌ها.
- انتخاب نرم‌افزار.
- امنیت اطلاعات: امنیت بازار و تمامی عناصر آن از جمله تیمچه‌ها و راسته‌ها و ... از اولویت‌های پایگاه بازار بوده است و به این منظور بایستی نقشه‌های دقیق و به‌روز شده بازار، عکس‌ها و آمارهای صنفی و اقتصادی در لایه‌های امنیتی پایگاه قرار گیرد.

۵-۵- مدیریت عملیات و کیفیت

- تدوین استراتژی‌های عملیاتی: تشخیص نوع مرمت مورد نیاز برای هر بنا و چگونگی انجام آن.
- مدیریت خرید و تدارکات.
- مدیریت زنجیره تأمین مصالح: احیای کارگاه‌های تولید آجرهای سنتی و برخی مصالح سنتی دیگر با مذاکره با واحدهای تولیدی و برنامه‌ریزی در تولید به‌موقع آن‌ها.
- مدیریت حمل‌ونقل: جهت حمل‌ونقل مصالح مورد نیاز مرمت بازار و یا حمل نقل اجناس داخل بازار.
- تعریف ضریب کیفیت به نسبت هر پروژه.
- بازدید از کارگاه به منظور کنترل کیفیت.

۵-۷- مدیریت بحران

- بحران‌های موجود (بحران‌های اقتصادی، کالبدی، بهداشتی).
- بحران‌های احتمالی (بحران زلزله، آتش‌سوزی، بحران‌های اجتماعی و ...) پیش‌بینی تشکیل کارگروه ویژه برای ستاد بحران بازار: جهت کاهش اقدامات مورد نیاز برای وارد شدن به موضوع بحران، نیازمند دسترسی سریع و اضطراری به گروه‌های ذیل خواهیم بود و برای این منظور جلساتی با این کارگروه قبل از وقوع حادثه برگزار شده است:

• کارشناسان و متخصصان ایستگاه آتش‌نشانی منطقه بازار و در نتیجه آن احداث ایستگاه آتش‌نشانی مختص مجموعه بازار تبریز، طراحی و ساخت ماشین‌های آتش‌نشانی کوچک برای تردد در معابر بازار، تعبیه شیرهای آتش‌نشانی، التزام برای نصب کپسول‌های آتش‌نشانی در بازار (تصاویر ۸ و ۹).

• کارشناسان و متخصصان پایگاه جهانی بازار: مقاوم‌سازی بخش‌هایی از سازه بازار و انجام مطالعات لرزه نگاری به‌همراه تیم مطالعاتی از ژاپن و به‌علت آنکه هنگام آتش‌سوزی و زلزله تخریب زیادی به بنا وارد

می‌شود، نیازمند مستندنگاری قبل از وقوع حادثه هستیم، از این‌رو بیش از ۱۳۰ عنصر از مجموعه فضاهای بازار تبریز برای این منظور در حدود ۸۰ درصد از فضاهای عرصه مجموعه بازار مستندنگاری دقیق انجام شده است که عبارتند از: _ برداشت و رولوه نقشه‌برداری

- برداشت تزئینات

- برداشت اطلاعات دقیق سازه‌ای

- برداشت مصالح سازه و سیما

- ثبت کلیه اموال و اجناس حجره‌ها با همکاری اداره دارائی به‌واسطه نرم‌افزارها.

تصویر ۹. طراحی و ساخت ماشین‌های آتش‌نشانی کوچک

تصویر ۸. راه‌اندازی ایستگاه آتش‌نشانی در بازار تبریز (مأخذ: آرشیو پایگاه میراث جهانی مجموعه بازار تاریخی)

۵-۸- مدیریت تکنولوژی و نوآوری

- مدیریت مصالح جدید و طرح‌های جدید به‌طور مثال: ممنوعیت استفاده از شیشه سکوریت و طراحی نامتعارف داخلی مغازه‌ها.
- مدیریت لوله‌کشی آب و فاضلاب و گاز.
- استفاده از تکنولوژی‌های جدید مانند: کولرهای گازی، هیترها، دستگاه‌های تولیدی جدید (صنعت کفش‌دوزی و فرش).

۵-۹- مدیریت منابع انسانی

- استراتژی منابع انسانی، رهبری و استعدادیابی کارکنان و تهیه پرونده و شناسنامه استادکاران و بناها.
- توانمندسازی کارکنان، ارزیابی عملکرد.
- جذب و جانشین پروری.
- مسئولیت بخشی اجتماعی به بازاریان و مدیریت روابط با ذی‌نفعان پایگاه.

۵-۱۰- مدیریت پروژه

- برنامه‌ریزی و کنترل پروژه.
- مدیریت تدارکات در پروژه‌ها، امور حقوقی پروژه‌ها.
- امکان‌سنجی پروژه‌ها: همانند پروژه احداث سفره‌خانه، هتل و مجتمع تجاری در حریم بازار.

۵-۱۱- مدیریت گردشگری

سازمان میراث جهانی در انتخاب و ثبت آثار شاخص دنیا که معمولاً منحصر به فردترین آثار فرهنگی و طبیعی جهان را شامل می‌شود، قرار داشتن در لیست آثار میراث جهانی که معمولاً به مؤسسات مختلف گردشگری و آژانس‌های جهانگردی ارسال می‌گردد، آمار بازدید جهانگردان را نیز افزایش خواهد داد. این مهم در بازدید گردشگران ایرانی و خارجی بازار تاریخی تبریز قبل و بعد از ثبت جهانی کاملاً محسوس بوده است.

- ارتقاء گردشگری در منطقه، هدایت گردشگران به سمت بازار تاریخی تبریز به منظور رونق آن: چند نمونه از اقداماتی که در این رابطه صورت گرفته است:

- دعوت از هنرمندان و هنرپیشه‌ها برای بازدید از بازار. - برگزاری جلساتی با مدیران باشگاه‌های ورزشی به منظور جذب گردشگر ورزشی به سمت بازار.

- دعوت از دانشجویان دانشگاه‌های مختلف برای بازدید از بازار.

- برگزاری نمایشگاه‌های نقاشی و صنایع دستی در بازار.

- همکاری با دانشگاه‌ها و مؤسسات در برگزاری کارگاه‌های آموزشی در بازار.

- خدمات‌رسانی به گردشگران: نصب تابلوهای دوزبانه، پخش بروشورها و نقشه بازار، ساماندهی سرویس‌های بهداشتی.

- استراتژی گردشگری پایدار: به منظور دستیابی به مفهوم گردشگری پایدار در مجموعه بازار تاریخی تبریز، مستلزم تسریع مفهوم پایداری در ابعاد گوناگون از جمله: اقتصادی، کالبدی و فرهنگی خواهد بود از این رو پایگاه بایستی با مطالعه دقیق این ابعاد سعی در ارائه راهکاری برای ارتقای کالبدی، اقتصادی و فرهنگی-اجتماعی بازار و همزمان ارتقاء کمیت و کیفیت گردشگران باشد. بدیهی است با درک تجربه‌های کشورهای که روند ورود گردشگران به آنها به سرعت افزایش پیدا کرده و جامعه میزبان دچار آسیب‌هایی در زمینه‌های مختلف شده است و انجام مطالعاتی، درصدد تبدیل این تهدید به فرصتی برای این مجموعه خواهیم بود.

۶- چالش‌ها

چالش‌های پیش روی پایگاه میراث جهانی بازار: بازار تاریخی تبریز به نسبت وسعت عرصه و حریم آن که حدود ۱۰۴ هکتار است، چالش‌های بسیاری را با خود دارد. حال این وسعت با توجه به تعداد سکنه مجموعه که فقط در عرصه حدود ۱۲۰۰۰ نفر مشغول به کار هستند و سکنه حریم بازار به این آمار اضافه می‌شود و باز با توجه به محل قرارگیری بازار در مرکز کلان‌شهر تبریز، رفت‌وآمد در این مجموعه را بسیار بالا می‌برد. نکته‌ای دیگر که مدیریت مجموعه بازار را بسیار حساس می‌کند، نقش تغییر کاربری‌ها (تغییر کاربری خانه‌های مسکونی متروکه به مجتمع‌های تجاری) و ازدیاد جمعیت خانوارها (با افزایش جمعیت خانوارها درخواست برای تخریب خانه‌های یک طبقه و احداث خانه‌های چند واحد ۲ یا ۳ طبقه) در محدوده حریم بازار، مدیریت بحران اعم از آتش‌سوزی و زلزله (در آبان ماه ۱۳۸۸ در سرای دودری بازار تبریز آتش‌سوزی باعث تخریب بخش اعظمی از این سرا شد، در این آتش‌سوزی عمده چالش‌هایی که مدیریت بازار با آن روبه‌رو بود یکی عدم توانایی تردد ماشین‌های آتش‌نشانی در راسته‌های کم عرض بازار، دیگری نبود کپسول‌های آتش‌نشانی استاندارد و همچنین عدم آگاهی بازاریان در مورد خطر آتش‌سوزی بود).

بحرانی دیگر که به یکی از دغدغه‌های عمیق این پایگاه تبدیل شده است، بحث زمین‌لرزه و مشکلات ناشی از آن است. با توجه به لرزه‌خیز بودن منطقه از سال‌ها پیش موضوع مقاوم‌سازی مجموعه بازار تاریخی تبریز به عنوان چالشی جدی مطرح بوده و برای این منظور همکاری با گروه زلزله دانشگاه کاناواوای ژاپن و گروه عمران دانشگاه شهید مدنی آذربایجان در خصوص لرزه‌نگاری فضاهای معماری بازار و چگونگی مقاوم‌سازی آن بر اساس یافته‌های میدانی و آزمایش‌های انجام یافته روی مواد و مصالح ساختمانی به کار گرفته شده در بازار، صورت گرفته است. بدیهی است علاوه بر تحلیل سازه‌ای و مقاوم‌سازی بازار در برابر زلزله بایستی چالش‌های دیگری که در وقوع زلزله رخ می‌دهد مورد ارزیابی قرار گیرد (خروج همزمان حدود ۲۵-۳۰ هزار نفر از دروازه‌هایی که تعداد آن‌ها کم و با توجه به کثرت جمعیت در ساعاتی از روز، کم عرض است). پایگاه میراث جهانی بازار تاریخی تبریز چالش‌های موجود و احتمالی را به ۲ بخش تقسیم کرده است که شامل چالش‌های موجود در عرصه ۲۷ هکتاری و حریم ۷۷ هکتاری است (جدول ۱).

جدول ۱. چالش‌های موجود در عرصه و حریم مجموعه بازار تاریخی تبریز (مأخذ: نگارندگان)			
چالش‌های موجود حریم		چالش‌های موجود عرصه	
<ul style="list-style-type: none"> - نماسازی بناهای جدید - طرح‌های ناهمگون با سیمای سنتی و قدیمی شهری 	<p>کالبدی و معماری</p>	<ul style="list-style-type: none"> - آسیب‌های وارده به دیواره‌ها، پشت‌بام، کف بازار - طرح مرمت در تعمیرات مغازه‌ها و سراها و مساجد و ... 	<p>کالبدی و معماری</p>
<ul style="list-style-type: none"> - وضعیت نابسامان تابلوها و سیم‌کشی‌های برق و تلفن - عدم رعایت خط آسمان در اجرای بناهای جدید - آسیب‌های وارده به جداره‌های بیرونی بازار 	<p>منظری</p>	<ul style="list-style-type: none"> - وضعیت نابسامان تابلوها و سیم‌کشی‌های برق و تلفن - ناهنجاری‌ها در طراحی و چیدمان اجناس در مغازه‌ها - چیدمان اجناس در گذرها و حیات سراها - عدم رعایت خط آسمان در الحاقاتی که در دوران مختلف به سراهای بازار اضافه شده است. 	<p>منظری</p>
<ul style="list-style-type: none"> - آسیب‌های سازه‌ای بازار بر اثر فرسایش - تراشیدن پایه‌ها توسط خود بازاریان و در پی آن خطر تخریب - لوله‌کشی آب به بازار و در پی آن مشکلات ناشی از آن (مانند نشت آب در خاک و نشست پی) - خیابان‌کشی‌هایی که در گذشته اتفاق افتاده و بخش‌هایی از بازار را از همدیگر منفک کرده است. 	<p>سازه‌ای</p>	<ul style="list-style-type: none"> - آسیب‌های سازه‌ای بازار بر اثر فرسایش - تراشیدن پایه‌ها توسط خود بازاریان و در پی آن خطر تخریب - لوله‌کشی آب به بازار و در پی آن مشکلات ناشی از آن (مانند نشت آب در خاک و نشست پی) - خیابان‌کشی‌هایی که در گذشته اتفاق افتاده و بخش‌هایی از بازار را از همدیگر منفک کرده است. 	<p>سازه‌ای</p>
<ul style="list-style-type: none"> - مترو و مشکلات ناشی از حفاری‌ها و احداث ایستگاه در محدوده حریم بازار - کمبود پارکینگ‌های عمومی برای گردشگران و کسبه بازار. 	<p>زیرساختی و تأسیساتی</p>	<ul style="list-style-type: none"> - درخواست کسبه بازار برای لوله‌کشی آب و فاضلاب - درخواست کسبه بازار برای لوله‌کشی گاز - تجهیزات اعلام و اطفای حریق - کپسول‌های گاز و مشکلات ناشی از آن - اجاق‌های نفتی و مشکلات ناشی از آن 	<p>زیرساختی و تأسیساتی</p>
<ul style="list-style-type: none"> - تغییر کاربری واحدهای مسکونی به تجاری و آسیب‌های اقتصادی آن به عرصه بازار. - تغییر کاربری واحدهای مسکونی ۱ طبقه به آپارتمان‌های ۲ یا ۳ طبقه چند واحد و در پی آن آسیب‌های اجتماعی ناشی از آن. 	<p>تغییر کاربری بناها</p>	<ul style="list-style-type: none"> - احداث مجتمع‌های تجاری جدید در حریم و رکود اقتصادی در عرصه بازار - رکود اقتصادی ناشی از فرسودگی بخش‌هایی از بازار - تقویت دیدگاه بازاریان نسبت به علاقه به ارتقای بازار تبریز از نظر اقتصادی در منطقه 	<p>اقتصادی</p>
<ul style="list-style-type: none"> - ازدیاد جمعیت حریم بازار به دلیل تفکیک خانه‌های بزرگ 	<p>اجتماعی</p>	<ul style="list-style-type: none"> - از بین رفتن بعضی از صنف‌ها مانند مسگرها 	<p>اجتماعی</p>

- افزایش گره‌های ترافیکی هم‌جوار بازار		- ترافیک و رفت‌وآمد در بازار - کثرت جمعیت در برخی از فضاهای بازار - مهاجرت کسبه از برخی قسمت‌های کم رونق بازار	
-	-	- ورود خیل گردشگران به بازار و تأثیرهای فرهنگی آن - شکل‌گیری مراسم‌های فرهنگی - مذهبی در بازار و امنیت آن‌ها	فرهنگی
- حفاظت فیزیکی از بناهای با ارزش حریم بازار	حفاظتی	- حفاظت فیزیکی بازار - حفاظت امنیتی بازار	حفاظتی
- کوتاهی سایر نهادهای دولتی درباره اجرای دقیق ضوابط و مقررات درباره حریم بازار (تخریب برخی بناها و ساخت‌وساز بدون اخذ مجوز)	نهادهای دولتی	- ضوابطی که برای استفاده از مصالح در مرمت بازار وضع شده است و گاهاً به صورت پنهانی این قوانین نقض می‌شود. - کوتاهی نهادهای دولتی در اجرای ضوابط	رعایت ضوابط و مقررات
- اعتبارات محدود - عدم وصول به موقع اعتبارات	اعتبارات	- اعتبارات محدود - عدم وصول به موقع اعتبارات	اعتبارات
- بحران زلزله و آتش‌سوزی و غیره	بحران‌های احتمالی	- بحران زلزله و آتش‌سوزی و ...	بحران‌های احتمالی
- تخریب عمدی و تدریجی بناها از طرف برخی سکنه حریم	تخریب‌های شبانه	- استقبال بازاریان از مصالح و طرح‌های جدید در دکوراسیون حجره‌ها - به‌کارگیری دستگاه‌های مختلف از جمله: کولرها، بالابرها، کرکره‌های برقی و ...	تکنولوژی
-	-	- کمبود سرویس‌های بهداشتی - دفع فاضلاب، زباله و نظافت عمومی بازار - ازدیاد برخی حیوانات - بحث تهویه هوا در فضاهای شلوغ بازار	بهداشتی

۷- نتیجه‌گیری

در مواجهه با آثار تاریخی، مدیریت این آثار به دلیل روبه‌رو شدن با چالش‌های بسیار و اقداماتی که بایستی به‌موقع و دقیق انجام شود، مهم‌ترین جایگاه را در کنار سایر عناصر می‌تواند داشته باشد و حتی بر سبک زندگی در آن اثر، معماری و هنر تأثیر می‌گذارد و بستری مناسب برای تبدیل تهدیدات و چالش‌ها به فرصت‌ها فراهم می‌سازد. در مجموعه بازار تاریخی تبریز به نظر می‌رسد اقدامات مدیریتی که در دهه‌های گذشته انجام شده است بدون نظارت در تعمیرات، مرمت و حتی دخل و تصرف و خیابان‌کشی‌ها، بر کالبد و ساختار بازار تأثیر گذاشته است. حامیان میراث فرهنگی یکی از چالش‌های رو در روی بازار تبریز را علاوه بر فرسودگی عناصر و سازه‌های بازار، دخل و تصرف در حیاط سراها، ورودی سراها، راسته‌ها و تقاطع‌های بازار و

آسیب‌های ساختاری ناشی از آن، بحران‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و حوادث غیرمترقبه (زلزله، آتش‌سوزی، رانش زمین) را از عمده تهدیدات آن می‌دانند. پایگاه میراث جهانی بازار تبریز با انجام مطالعات دقیق تهدیدها، فرصت‌ها، نقاط قوت و نقاط ضعف و اولویت‌بندی آن‌ها، در حال ترسیم طرح‌های راهبردی و اقدامات فراگیر مدیریتی است و سعی در اجرای این اقدامات و طرح‌ها بنا بر اولویت در برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت داشته تا هرچه سریع‌تر و دقیق‌تر در امر احیا و مرمت بازار تبریز گام بردارد. حال با عنایت به اقدامات صورت گرفته و تبدیل چالش‌ها به نقاط قوت می‌توان نتیجه آن را در دو عنوان بسیار مهم بین‌المللی جستجو کرد که یکی از این عناوین ثبت بازار تبریز در فهرست آثار جهانی بوده و دیگری انتخاب طرح مرمت و احیای بازار تاریخی تبریز به عنوان طرح برتر از طرف بنیاد بین‌المللی آقاخان در سال ۱۳۹۲ است.

منابع

- ابن بطوطه. (۱۳۵۹). *سفرنامه ابن بطوطه*. مترجم: محمدعلی موحد، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۲. اسمعیلی سنگری، حسین. (۱۳۹۲). *آموزه‌های مرمت ابنیه تاریخی*. فروزش، ویرایش دوم.
- پیرنیا، محمدکریم، و افسر، کرامت‌الله. (۱۳۷۰). *راه و رباط*. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور.
- خامچی، بهروز (۱۳۷۵). *بازار تبریز در گذر زمان*. انتشارات اتاق بازرگانی صنایع و معادن تبریز.
- رشیدالدین فضل‌الله. (۱۹۴۵). *مکاتبات رشیدی*. به سعی محمد شفیع. گردآوری مولانا محمد ابرقوهی، لاهور، کایه پنی.
- عمرانی، بهروز، و اسمعیلی سنگری، حسین. (۱۳۸۵). *بافت تاریخی شهر تبریز*. تهران: میراث کتاب.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶). *سفرنامه فلاندن*. ترجمه حسین نورصادقی. تهران، اشرافی.
- محمدبن خاوندشاه بلخی. *روضه الصفا*. تحریر و تلخیص عباس زریاب. ج ۱. تهران، چاپ رنگین. بی تا.
- مینورسکی (۱۳۳۷). *تاریخ تبریز*. مترجم: عبدالعلی کارنگ.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۹۴۵). *جامع التواریخ*. به کوشش بهمن کریمی. ج ۲. تهران. اقبال.
- یاقوت بن عبدالله حمودی. (۱۳۸۸ ق / ۱۹۶۸ م). *معجم البدان*. ج ۲، بیروت.